

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԵՂՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ ԵՐՎԱՆԴԻ

ՈՐՈՍՈՄ (ՍՏԵՓԱՆ ԶՈՐՅԱՆ).

ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾԸ

Է.00.01 «Հայրոց պատմություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր

ԵՐԵՎԱՆ – 2012

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում:

Գիտական ղեկավար պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Կարապետյան Մ. Ս.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ պատմական գիտությունների դոկտոր
Խուրդիյան Գ. Ս.
պատմական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ Գրիգորյան Յ. Բ.

Առաջատար կազմակերպություն Հայաստանի ազգային արխիվ

Պաշտպանությունը կայանալու է 2012 թ. մարտի 16-ին, ժամը 14⁰⁰-ին ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՅ-ի 004 մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղդասյան 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2012 թ. փետրվարի 15 -ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Մուրադյան Հ.Ղ.

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՀ Դաշնակցության (ՀՅԴ) հիմնադիրներից Ստեփան Զորյանը (Ռոստոմ) 19-րդ դարի վերջերի և 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակների հայ ազգային-ազատագրական շարժման առանցքային դեմքերից է: Նրա կյանքի ու գործունեության համակողմանի ուսումնասիրությունը հարստացնում է հայոց նոր պատմության վերջին երեսնամյակի վերաբերյալ մեր գիտելիքները՝ բացահայտելով այնպիսի նոր փաստեր և իրադարձություններ, որոնք ունեն արդիական-քաղաքական մեծ հնչելություն: Մասնավորապես, 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվների շրջանում Ռոստոմի կողմից կատարած գործի կարևորությունը ավելի ամբողջական ու խոր կերպով գիտակցվեց 1988 թ. սկսված Ղարաբաղյան շարժման ժամանակ, երբ հայ ազատամարտիկների նոր սերունդը շարունակեց 20-րդ դարի սկզբներին Ղարաբաղի լեռնային արահետներով անցած այդ մեծ հայրենասերի առաքելությունը: Ներկայումս խիստ կարևոր է նաև Սոցիալիստական ինտերնացիոնալի միջոցով տարածաշրջանի ժողովուրդների միջև հարաբերությունների կարգավորման համար Ռոստոմի ձեռնարկած քայլերի ուսանելի փորձը՝ ինչպես մեր հարևան պետությունների հետ շփվելու, այնպես էլ միջազգային կազմակերպություններին ինտեգրվելու գործընթացներում:

Իսկ 1918 թ. բարդ իրադրության մեջ Բաքվի հերոսամարտը նախաձեռնելով Հայաստանի Հանրապետությունը թուրքական նոր ներխուժումից փրկելու համար Ռոստոմի ձեռնարկած իմաստուն քայլերը խիստ ուսանելի են ներկայումս նույնպես թուրք-ադրբեջանական արքանի մեջ հայտնված՝ Հայաստանի երրորդ Հանրապետության համար:

ԹԵՄԱՅԻ ՆՊԱՏԱԿԱՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Ատենախոսության նպատակն է արխիվային նյութերի, փաստաթղթերի ժողովածուների, հիշողությունների, մամուլի հրապարակումների և գիտական շրջանառության դրված այլ նյութերի համեմատական քննության միջոցով՝

1. ՀՅԴ պատմությունը ուսումնասիրել կուսակցության գործունեության սկզբունքների վրա իր անկրկնելի «դրոշմը» դրած Ռոստոմի ուրույն դերակատարության պրիզմայի միջով և այդ ճանապարհով խուսափել ավելորդ գունազարդումներից կամ էլ՝ անհիմն քննադատություններից:

2. Բացահայտել ոչ միայն այդ կուսակցության ընդունած որոշումների բովանդակությունը, այլև դրանք կյանքի կոչելու մեխանիզմներն ու աշխատակարգերը:

3. Ներկայացնել ՀՅԴ պատմության այն մութ էջերը, որոնք անհայտ են մնացել ուսումնասիրողների համար՝ Ռոստոմի արտակարգ գաղտնապահության ու համեստության պատճառով:

4. Համակողմանի քննության ենթարկել Ռոստոմի վառ անհատականությունը, որի կյանքի ուսանելի փորձը անհրաժեշտ է ցանկացած ժամանակաշրջանի հայ քաղաքական գործիչներին:

5. Լուսաբանել հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպման համար 1905-1906 թվականներին Ռոստոմի կողմից ստեղծված կառույցների հարուստ փորձը՝ նոր պայմաններում այն ստեղծագործաբար կիրառելու համար:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ

Սույն ատենախոսության ժամանակագրական շրջանակները ընդգրկում են Ռոստոմի մանկության ու պատանեկության օրերից մինչև նրա մահը՝ 1867-1919 թթ.

Հայոց պատմության այն առանցքային իրադարձությունները, որոնցում ակտիվ դերակատարություն է ունեցել այդ ականավոր քաղաքական գործիչը: Չտարանջատելով Ռոստոմի գործունեությունը ՀՀ-ի պատմությունից, ատենախոսության շրջանակների մեջ ենք ներառել կուսակցության այն բոլոր մեծ ու փոքր գործերը, որոնք իրականացվել են Ռոստոմի կողմից, նրա հանձնարարությամբ և ազդեցությամբ: Այդ բոլոր փաստերն ու իրադարձությունները համակողմանի քննելու համար առանձնացրել ենք Ռոստոմի քաղաքական գործունեության երեք հիմնական շրջանները.

ա) սկզբից մինչև 1890-ական թվականներին և 20-րդ դարի սկզբին արտասահմանում (Շվեյցարիա, Բուլղարիա) նրա երկարատև գործունեության ավարտը (1902 թ. սեպտեմբեր),

բ) 1903 թվականին սկսված Անդրկովկասի հայության հակացարական շարժման, ռուսական առաջին հեղափոխության (1905-1907 թթ.) ու 1905-1911 թթ. իրանական հեղափոխության ընթացքում Ռոստոմի ծավալած գործունեությունը (1903-1909 թթ.),

գ) Ռոստոմի բուռն քաղաքական գործունեությունը Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին (1910-1914 թթ.) և պատերազմի ընթացքում՝ 1914-ից մինչև 1918-ի վերջերն ընկած ժամանակաշրջանում:

Ատենախոսության երեք գլուխների շարադրանքը համապատասխանացվել է Ռոստոմի կյանքի ու գործունեության այս երեք ժամանակահատվածներին:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈՂԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ

Ատենախոսությունը շարադրել ենք պատմագիտական ուսումնասիրության պատմահամեմատական և պատմաքննական մեթոդների զուգորդման միջոցով: Դեպքերն ու իրադարձություններն առավել ամբողջական ու համակողմանի ներկայացնելու համար համալիր (կոմպլեքս) մոտեցում է ցուցաբերվել ատենախոսության մեջ օգտագործված մեծաթվով սկզբնաղբյուրների՝ արխիվային վավերագրերի, փաստաթղթերի ժողովածուների հուշագրությունների ու մամուլի նյութերի հանդեպ:

ԹԵՄԱՅԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ ԵՎ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ատենախոսության հիմնական գիտական նորույթն այն է, որ առաջին անգամ փորձ է կատարվում գիտականորեն շարադրել Ռոստոմի կյանքի և գործունեության ամբողջական պատմությունը:

Ատենախոսության մեջ քննության է ենթարկվում ոչ միայն Ռոստոմի քաղաքական հայացքների ձևավորման գործընթացը, այլև վերլուծական բնույթ ունեցող նրա հողվածների բովանդակությունը: Սակայն, քանի որ Ռոստոմը իր բոլոր տեսական դատողությունները հիմնում էր այս կամ այն կոնկրետ քաղաքական իրավիճակի քննության վրա, ուստի դրանց ուսումնասիրությունը կատարվել է դեպքերի ու իրադարձությունների ընդհանուր շղթայի մեջ: Պատճառն այն է, որ Ռոստոմը տեսական հարցերով զբաղվում էր այնքանով, որքանով դրանք ծառայում էին իր նախաձեռնած գործերի իրականացմանը, ուստի նրա գաղափարական ժառանգությունն ուղղակի հնարավոր չէ սահմանազատել պրակտիկ գործունեությունից:

Ատենախոսությունն ունի գիտատեսական և գործնական կարևոր նշանակություն: Այն կարող է օգտակար լինել Հայոց պատմության մի շարք հիմնահարցերի ավելի խոր և ամբողջական ուսումնասիրության համար: Ազգային

ուժերի համախմբմանն ուղղված նրա իրատեսական ձեռնարկումները կարող են օրինակ դառնալ մերօրյա պետական այրերի, հասարակական-քաղաքական ուժերի համար: Ատենախոսության հարուստ փաստական նյութը, կատարված մեկնաբանությունները կարող են նպաստել մատաղ սերնդի ազգային ու պետական մտածողության գործին:

ԹԵՄԱՅԻ ՌԻՍՈՒՄԱՍԻՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ (ԱՐՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱՎՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՄՈՒԹՅՈՒՆ)

Ռոստոմի մահից անմիջապես հետո՝ 1919-1920 թթ., երբ վճռվում էր Հայաստանի Հանրապետության ճակատագիրը, իրենց առաջնորդի կորուստը սգացող ՀՅԴ տեսաբաններն ու գործիչները դեռևս հնարավորություն չուներին մանրամասնորեն անդրադառնալ Ռոստոմի կյանքի ու գործունեության տարբեր դրվագներին: Ուստի նրա մահվանից հետո Հայաստանում և Սփյուռքում լույս տեսած մահախոսականներն ու խմբագրականները հիմնականում հրաժեշտի խոսքեր էին, որոնցում միայն թուռցիկ անդրադարձ էր կատարվում ՀՅԴ առաջնորդի հարուստ կենսագրությանը¹: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Սփյուռքում լույս են տեսել մեծ թվով կենսագրականներ և Ռոստոմի գործունեության առանձին կողմերին ու շրջաններին նվիրված հուշագրություններ: Դրանցից կարևոր են Ռոստոմի ուսանողական ընկերոջ՝ Սարտին Շաթիրյանի հիշողությունները Մոսկվայի Պետրովսկի գյուղատնտեսական ակադեմիայում 1890 թ. փետրվարին սկսված ուսանողական շարժման մեջ Ռոստոմի ակտիվ դերակատարության մասին²:

1918 թ. Բաքվի հերոսամարտի ընթացքում Ռոստոմի դրսևորած կամքի ու հաստատականության մասին հարուստ վկայություններ են պահպանվել Սերգեյ Մելիք-Յուլյանի հուշագրության մեջ³:

1928 թ. տպագրված Լիպարիտ Նազարյանի հուշագրությունում ներկայացվել են Ռուստամի հերոսի խորհրդային իշխանությունների հետ համագործակցելու ՀՅԴ փորձերը՝ ստրբելով բուլշևիկներին հետ համաձայնության եզրեր փնտրելուց դաշնակցականների հրաժարվելու մասին անհիմն կարծիքը⁴:

Իրանական հեղափոխության մեջ Ռոստոմի ու ողջ ՀՅԴ խաղացած կարևոր դերակատարությունն արժևորելու փորձ է վանեցի դաշնակցական գործիչ Յ. Պանիրյանի ոչ մեծ ուսումնասիրությունը⁵:

Ռոստոմի մահվան 10-ամյակի կապակցությամբ՝ ՀՅԴ պաշտոնաթերթ «Դրոշակը» իր հունվար-փետրվարյան համարի էջերի մեծ մասը հատկացրել է

¹ Տե՛ս Ռոստոմ Զօրեան, «Մշակ», Թիֆլիս, 26 յունվարի, N19, էջ 2: Տե՛ս նաև՝ Ռոստոմ. խմբագրական, «Վերածնունդ» կիսամսեայ հանդես, Փարիզ, 15 փետրուար, 1919 թ., N 4, էջ 53-54:

² Մ.Շ.-ի յուշերը, Հայոց հասարակական շարժումների պատմութիւնից, գրի առաւ՝ Ն.Հանգոյց, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, N 5, էջ 27-39:

³ Մելիք-Յուլյան Ս., Բաքվի հերոսամարտը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, N 9, էջ 97-113:

⁴ Լ.Ն., Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան եւ խորհրդային իշխանութեան միջեւ համագործակցութեան փորձեր, «Դրոշակ», Փարիզ, 1928, N 8-9, էջ 231-233:

⁵ Պանիրեան Յ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը եւ պարսկական շարժումը, «Դրոշակ», Փարիզ, 1926, N 11-12, էջ 357-360, 1927, N 3, էջ 82-88:

Ռոստոմի մասին գրված հիշողություններին, հոդվածներին և այլ հրապարակումներին⁶:

Միքայել Վարանդյանը Քր. Միքայելյանի, Ս. Ջավարյանի քաղաքական դիմանկարների կողքին փորձել է ըստ արժանվույն գնահատել նաև Ռոստոմի մեծ վաստակը ՀՅԴ ձևավորման գործում: «Դժվար է գտնել մեր հին ու նոր, ռուսահայ ու թուրքահայ բարձր մտաւորականութեան շարքերուն մէջ ուրիշ դեմք մը, որ լինելով ի բնէ այնքան լայնօրէն օժտուած, ունենալով խելքի, հumour-ի, պիղութեան ու անձնագոհութեան այնքան առատ պաշար մը, միեւնոյն ժամանակ այն աստիճան զերծ լինէր ինքնքայաշտումի, փառասիրութեան, ունայնամտութեան հակումներէն, ինչպէս Ռոստոմը⁷», - արձանագրում էր Ս. Վարանդյանը: Ռոստոմի գործունեությանը վերջինիս տված գնահատականները հիմնված են նաև անձնական հուշերի վրա: Այդ պատճառով Ս. Վարանդյանի աշխատության մեջ Ռոստոմի մասին պահպանված տեղեկությունների մի մասը, մասնավորապես 1903 թ. հայկական դպրոցների փակման դեմ սկսված շարժման, իրանական հեղափոխությանը Ռոստոմի մասնակցության վերաբերյալ առանձին փաստերն ու փաստաթղթերն ունեն արդյուրագիտական արժեք:

1930-ական թթ. Ռոստոմի կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ նոր փաստաթղթեր և հոդվածներ հրապարակեց Ս. Վրացյանը⁸:

1934 թ. Բոստոնում լույս տեսած «Դիւան Հ.Յ. Դաշնակցութեան» փաստաթղթերի ժողովածուի առաջին հատորում ներառվել էին ՀՅԴ արխիվներում պահպանված Ռոստոմի նամակների մի մասը, ինչպէս նաև ՀՅԴ մյուս հիմնադիրների՝ Քր. Միքայելյանի, Ս. Ջավարյանի և կուսակցության այլ գործիչների Ռոստոմին գրած նամակները⁹:

Ռոստոմի կյանքին ու գործունեությանն էր նվիրված Գաբրիել Լազյանի ուսումնասիրության մի բաժինը, որտեղ հրապարակվեցին նաև ընդարձակ քաղվածքներ տարբեր տարիներից գրած նրա հոդվածներից¹⁰:

ՀՅԴ նշանավոր տեսաբան Վահան Նավասարդյանը իր «ՀՅԴ գաղափարաբանութիւնը»¹¹ հրապարակման և «Գաղափարների ոգին:

⁶ Ջամալեան Ա., Իմ հանդիպումը Ռոստոմի հետ, «Դրոշակ», Փարիզ, 1929, N 1-2: Մազմանեան Վ., Յուշեր Ռոստոմի մասին, «Դրոշակ», Փարիզ, 1929, N 1-2: Տեր-Դաւթեան Հ., Ռոստոմի վերջին օրերից, «Դրոշակ», Փարիզ, 1929, նո. 1-2: Սասունի Կ., Ռոստոմէն տպաւորութիւններ, «Դրոշակ», Փարիզ, 1929, N 1-2: Վրացեան Ս., Ռոստոմ (Կենսագրական ուրուագիծ), «Դրոշակ», Փարիզ, 1929, N 1-2:

⁷ Վարանդեան Ս., Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութիւն, Եր., 1992, էջ 95:

⁸ Վրացեան Ս., Տիկ. Եղիսաբէ Զօրեան, «Վէմ» երկամսեայ հանդէս, Փարիզ, 1934, N 6, էջ 96-101:

⁹ Դիվան Հ.Յ. Դաշնակցութեան, յավելուած «Հայրենիք» ամսագրի, խմբ. Ս. Վրացեան, հ. 1, Պոսթըն, 1934:

¹⁰ Լազեան Գ., Յեղափոխական դեմքեր (մտաւորականներ եւ հայրուկներ), Գահիրէ, 1945, էջ 59-76:

¹¹ Նավասարդեան Վ., ՀՅԴ գաղափարաբանութիւնը (Դաշնակցութեան 60-ամեակի առիթով), «Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան.1890-1950», Բոստոն, 1950, էջ 167-259:

Դաշնակցութեան «ապակենտրոնացումի» առիթով»¹² աշխատության մեջ լուսաբանել է Ռոստոմի գործունեության տարբեր դրվագները, բացահայտել նրա տեղն ու դերը ԶՅԴ մեջ:

1905-1911 թթ. իրանական հեղափոխության մեջ Ռոստոմի քաղաքական դերակատարությանն է անդրադարձել Յ. Էլմարը (Հ.Յովհաննիսյան) իր ընդարձակ հրապարակման¹³ և «Եփրեմ»¹⁴ աշխատության մեջ:

1918 թ. Բաքվի հերոսամարտին Ռոստոմի մասնակցության մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել նրա երիտասարդ զինակիցների¹⁵ հիշողություններում:

ԶՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովում կուսակցության միասնությունը պահպանելու համար Ռոստոմի գործադրած ջանքերը բացահայտվել են այդ ժողովի մասնակից Վ.Վալադյանի (Ա. Վանցյան) Սփյուռքում հրապարակված ուսումնասիրության առանձին մասերում¹⁶:

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո ԶՅԴ քաղաքական ուղեգծի վերանայման հարցում Ռոստոմի գրաված խիստ զգուշավոր կեցվածքին է անդրադարձել Ա. Աստվածատրյանը իր հրապարակման մեջ¹⁷:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Կարինում Ռոստոմի ծավալած գործունեության առավել հետաքրքրական էջերն է լուսաբանել Ս. Վրացյանը իր կյանքի մայրամուտին գրած բազմահատոր հուշագրական աշխատության մեջ¹⁸:

Եղեռնի արհավիրքից Վասպուրականի ու Տարոնի հայությանը փրկելու համար Ռոստոմի գործադրած ջանքերը լուսաբանել է նրա զինակիցներից ու աշակերտներից մեկը՝ Կարո Սասունին իր հուշագրական բնույթի ուսումնասիրության մեջ¹⁹:

Ռոստոմի մահվան 60-րդ տարելիցի հետ կապված Հրաչ Տասնապետյանի խմբագրությամբ լույս է տեսել «Ռոստոմ. մահուան վաթսունամեակին առթիւ» արժեքավոր ժողովածուն²⁰, որն ամփոփում է ոչ միայն Ռոստոմի մասին Սփյուռքում հրապարակված հիշողությունների մեծ մասը, այլև «Դիվան ԶՅԴաշնակցության»

¹² Նաևասարդեան Վ., Գաղափարների ոգին: Դաշնակցութեան «ապակենտրոնացում»-ի առիթով, Գահիրե, 1951:

¹³ Էլմար Յ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը եւ պարսից սահմանադրական շարժումը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1952, N 1-4, N 1, էջ 33-49, N 2, էջ 90-99, N 3, էջ 40-49:

¹⁴ Էլմար Յ., Եփրեմ, Թեհրան, 1964:

¹⁵ Ամիրեան Գ., Ռոստոմի հետ, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1960, N 1-4, էջ 4-21: Խոյլեան Ռ., 1918 եւ Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1966, N 1-4: Ալչուջեան Ա., Ռոստոմը Բագուում, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1956, N 7, էջ 1-13:

¹⁶ Վալադեան Վ., Հ.Յ.Դաշնակցութեան չորրորդ ընդհանուր ժողովը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1957, N 7, էջ 52:

¹⁷ Աստուածատրեան Ա., Սի էջ Հ.Յ.Դաշնակցութեան Վառնայի ընդհանուր ժողովի պատմութիւնից, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1959, N 9-12:

¹⁸ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով. դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, հ. Ա, Գահիրե, 1955, հ. Բ, Պէյրուք, 1960:

¹⁹ Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), Պէյրուք, 1966:

²⁰ Ռոստոմ. մահուան վաթսունամեակին առթիւ, խմբագիր Հրաչ Տասնապետեան, Պէյրուք, 1979:

երկհատորյակուն ու «Վեմ» հանդեսի էջերում և «Դրոշակուն» ժամանակին Ս. Վրացյանի տպագրած Ռոստոմի նամակները, հողվածները ու գրությունները:

Զնայած իր աղբյուրագիտական մեծ արժեքին, այս հրքելյանական ժողովածուի մեջ չէր ներառվել ՅՅԴ Բոստոնի արխիվում ամփոփված Ռոստոմի նամակների մեծ մասը, իսկ նրանում առկա 93 նամակները սոսկ արտատպություններ էին՝ Սփյուռքում հրապարակված նախորդ ժողովածուներից կամ էլ առանձին ամսագրերից: Բացակայում էին նաև ՅՅԴ ընդհանուր և Կովկասյան ռայոնական ժողովներում Ռոստոմի ունեցած ելույթների, ներկայացրած գրավոր առաջարկությունների ու հաշվետվությունների տեքստերը: Այդ բացը լրացրեց նույն՝ Յ. Տասնապետյանի և Երվանդ Փամբուկյանի ջանքերով հրապարակված «Նիւթեր ՅՅԴաշնակցութեան պատմութեան համար»²¹ յոթհատորյա ժողովածուն, որն ամփոփում է 20-րդ դարի սկզբներին տեղի ունեցած ՅՅԴ մի շարք ընդհանուր ու Կովկասյան ռայոնական ժողովների բանաձևերը, արձանագրությունները, որոշումներն ու այլ փաստաթղթեր: Իսկ Ռոստոմի անտիպ և արդեն տպագրված նամակները ամբողջացնող ժողովածուն տպագրվեց 1999 թվականին՝ կրկին Յ. Տասնապետյանի խմբագրությամբ²²: Ռոստոմի մահվան 80-ամյակի կապակցությամբ լույս տեսած այդ հրատարակության մեջ առկա են ՅՅԴ Բոստոնի արխիվում պահվող ու Ռոստոմի ձեռագրով գրված ևս 358 նամակներ: Այսպիսով, Ռոստոմից մնացել են ուղիղ 478 նամակներ, որոնք գրեթե ամբողջությամբ վերաբերվում են նրա քաղաքական գործունեությանը: Հայաստանում և Սփյուռքում վերջին տարիներին հրապարակվել են նաև Ռոստոմի գործունեության տարբեր դրվագների վրա լույս սփռող ժողովածուներ²³:

Զնայած 70 տարի շարունակ ՅՅԴ պատմության ուսումնասիրման վրա դրված արգելքներին, խորհրդահայ պատմագրության մեջ որոշակի անդրադարձ է կատարվել Ռոստոմի կյանքի ու գործունեության առանձին դրվագներին:

Խորհրդային պատմագրության մեջ տարաբնույթ գնահատականներ են հնչել Ռոստոմի քաղաքական գործունեության վերաբերյալ, մասնավորապես՝ Բաքվի Կոմունայի հետ ունեցած հարաբերությունների առիթով: Դրանցում ՅՅԴ-ն ու նրա գործիչները ներկայացվում էին որպես խորհրդային իշխանության թշնամիներ և «անզլիական իմպերիալիզմի գործակալներ»: Դրանով հանդերձ, առանձին հեղինակների կողմից փորձ է արվել սկզբունքային տարբերություն դնել խորհրդային իշխանությունների հետ համագործակցող Ռոստոմի ու նրա զլխավորած ՅՅԴ Բաքվի կազմակերպության ու Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի քաղաքական ուղեգծերի միջև: Նման դիտանկյունից է քննել Ռոստոմի 1917-1918 թթ. գործունեությունը

²¹ Նիւթեր Յ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, խմբ. Յ. Տասնապետյանի, հրատ. Յ.Յ. Դաշնակցութեան, Պեյրուք, հ. ա., բ. տպագրութիւն, 1984, հ. բ., բ. տպագրութիւն, 1985, հ. գ., 1976, հ. դ., 1982; հ. Ե (առաջ. և խմբ. Ե. Փամբուկյան), 2007, հ. 2, 2010; հ. Ը, 2011:

²² Ռոստոմ. Նամականի, մահուան ու ըստունմանակի առթիւ, խմբագիր Յ. Տասնապետյան, Պեյրուք, 1999:

²³ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հ. 2, աշխատասիրությամբ Արթուր Պեյլերյանի, Եր., 2005:

Արամյայի Մնացականյանը իր «Չոկտեմբերը եվ Հայաստանը»²⁴ հոդվածաշարի մեջ: Խորհրդային իշխանությունների հետ Ռոստոմի և ՀՀԴաշնակցության 1917 թ. վերջերին-1918թ. սկզբներին հաստատած կապերն ու հարաբերությունները, մասնավորապես «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը կազմելու համար ծավալված համագործակցությունը բավականին մանրամասն ուսումնասիրության է ենթարկել ակադեմիկոս Լ. Խուրշուդյանը: Մոսկվայի արխիվներից հայտնաբերված արժեքավոր փաստաթղթերի, մասնավորապես Ժողկոմսովետի նիստերի 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ի արձանագրության միջոցով նա ցույց է տվել, որ Ռոստոմն ուղղակի և անմիջական մասնակցություն է ունեցել հայկական հարցում Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականության սկզբունքները հստակեցնող այդ փաստաթղթի նախնական տարբերակը կազմելու գործում²⁵:

Հետխորհրդային շրջանում, երբ հաղթահարվեցին ՀՀԴ պատմության ուսումնասիրության վրա դրված արգելքները, հայ պատմագրության կողմից ստեղծվեցին բազմաթիվ աշխատություններ 19-րդ դարի վերջերի և 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակների հայ ազգային-ազատագրական շարժման, ինչպես նաև ՀՀԴ պատմության տարբեր շրջանների վերաբերյալ:

Ուշադրության է արժանի նաև սփյուռքահայ պատմաբան Ռուբինա Փիրունյանի աշխատությունը²⁶, որը հետաքրքրական տեղեկություններ է պարունակում Ռուսաստանի բոլշևիկյան իշխանությունների հետ համագործակցության նպատակով 1917-1918 թթ. Ռոստոմի ձեռնարկած քայլերի մասին:

Հրանտ Ավետիսյանը իր արժեքավոր աշխատության մեջ նորահայտ արխիվային վավերագրերի միջոցով մանրամասն քննության է ենթարկել Բաքվի հեղոսամարտի պատմությունը՝ վերանայելով վերաբժնորելով Ռոստոմի դերակատարության վերաբերյալ միակողմանի գնահատականները²⁷:

Ցարական իշխանությունների կողմից ընդունված 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը կյանքի կոչելու փորձերի դեմ անհավասար պայքարում ՀՀԴ-ի ու անձամբ՝ Ռոստոմի ունեցած ներդրումը համակողմանիորեն լուսաբանվել և ըստ արժանվույն գնահատվել է է. Կոստանդյանի արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ²⁸:

Գևորգ Խուրդինյանը իր արժեքավոր աշխատությունների²⁹ մեջ նորահայտ վավերագրերի միջոցով, ի թիվս այլ հարցերի, քննության է ենթարկել նաև 1890-ական թթ. առաջին կեսին Ռոստոմի ծավալած գործունեությունը, ցույց է տրվել նրա խաղաղած կարևոր դերը ՀՀԴ ձևավորման գործում:

²⁴ Մնացականյան Ա., Չոկտեմբերը եվ Հայաստանը, մաս 4-րդ, «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթ, Եր., 1967, 8 հունվարի, N 2, էջ 7:

²⁵ Խուրշուդյան Լ. Ա., Սովետական Ռուսաստանը եվ հայկական հարցը, Եր., 1977, էջ 40:

²⁶ Փիրունյան Ռ., Հայաստանը Հ.Հ.Դ.-Բոլշևիկյան յարաբերությունների ոլորտում (1917-1921), Եր., 1997:

²⁷ Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918թվականին, Եր., 1997, էջ 299-326:

²⁸ Կոստանդյան Է., Սկրտիչ Խրիմյան: Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Եր., 2000, էջ 402-420:

²⁹ Խուրդինյան Գ. Ա., Հ.Հ. Դաշնակցության ծնունդը, Երևան, 2000: Հ.Հ. Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895թվականի վերջերը), Եր., 2006:

Համլետ Գևորգյանը³⁰ անդրադառնալով 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվների պատմությանը, բացահայտել է Ռոստոմի կարևոր դերակատարությունը ՅՅԴ Բաքվի, Շուշիի ու Գանձակի կազմակերպությունների ուժերը համախմբելու և հայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու գործում:

Հրաչիկ Սիմոնյանը իր արժեքավոր աշխատության չորս հատորներում³¹ մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրել է հայ-թաթարական կռիվների ընթացքը և ՅՅԴ-ի առաջնորդ Ռոստոմի ձեռնարկած հետևողական քայլերը՝ Անդրկովկասի հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման ուղղությամբ: Հ. Սիմոնյանը բացահայտել է նաև 1905-1907 թթ. ՅՅԴ-ի ներսում առանձին հոսանքների ձևավորման պատճառներն ու հանգամանակից կերպով անդրադարձել կուսակցության համախմբման համար չորրորդ ընդհանուր ժողովում Ռոստոմի կատարած աշխատանքներին:

Այսպիսով՝ հայ պատմագրության կողմից վերջին տարիներին ստեղծված մի շարք արժեքավոր աշխատություններում ուսումնասիրության են ենթարկվել Ռոստոմի գործունեության որոշ ժամանակահատվածները և դրվագները: Այդ գործն ամբողջացնելու համար գիտական կարևոր արժեք ունեն Հայաստանի ազգային արխիվի 121 ու 200 ֆոնդերում պահվող Բաքվի հերոսամարտի մի շարք մասնակից զինվորականների, այդ թվում՝ զեներալ Հ. Բագրատունու զեկուցագրերն ու հիշողությունները և ժամանակակիցների վկայություններն ու նամակները՝ Ռոստոմի ու նրա գործունեության մասին:

Արխիվային նյութերից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում ՅՅԴ այն ազդագրերն ու հայտարարությունները, որոնք գրվել են կամ Ռոստոմի ձեռքով, կամ էլ նրա անմիջական հանձնարարությամբ: Օգտվել ենք նաև Հայաստանի ազգային արխիվի 200, 402, 4047 ֆոնդերում պահվող մի շարք դաշնակցական գործիչների՝ Ռոստոմի համագյուղացի Լևոն Սարգսյանի /Անկախ/, Պարսկաստանում և ապա Բաքվում Ռոստոմի մտերիմ զինակից Սարգիս Մեիրաբյանի /Խամաստրի Վարդան/, Բաքվում ՅՅԴ և Հայոց Ազգային խորհրդի նշանավոր ղեկավարներից մեկի՝ Սարգիս Արարատյանի ձեռագիր հիշողություններից, գրություններից, նամակներից:

Կարինում 1895 թ և 1910-1914 թթ. Ռոստոմի ծավալած գործունեության մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել Հայաստանի ազգային արխիվի 420-րդ ֆոնդում պահվող Օ. Ճզնավորյանի ձեռագիր աշխատության մեջ:

1905-19011 թթ. իրանական հեղափոխության, մասնավորապես՝ Թավրիզի 1908-1909 թթ. ապստամբության պատմությանն է նվիրված Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանի վավերագրերի մեջ պահվող անհայտ հեղինակի «Նիւթեր ապագայ պատմութեան» ձեռագիր աշխատությունը:

Թվարկված և այլ արխիվային նյութերի հետ միասին մանրամասն ուսումնասիրել ենք նաև ՅՅԴ մամուլի էջերում, մանավանդ՝ երկար տարիներ Ռոստոմի կողմից խմբագրված «Դրոշակ» պաշտոնաթերթում առկա հարուստ նյութերը:

³⁰Գևորգյան Հ., Ազատագրական պայքարի Կովկասյան ճակատը, Եր., 2010:

³¹Սիմոնյան Հ. Ռ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, չորս գրքով, գիրք I, III, IV, Եր., 2003, 2009, 2010:

Այսպիսով, Ռոստոմի կյանքի ու գործունեության ուսումնասիրության առաջին փորձը հանդիսացող ներկա առեմախոսությունը շարադրվել է թեմայի վերաբերյալ առկա սկզբնաղբյուրների համապարփակ ու ամբողջական քննության հիման վրա: Քանզի Ռոստոմի կյանքի, գործունեության և աշխարհայացքի լուսաբանումը դա մեկ ականավոր գործչի պարզ կենսագրություն չէ, այլ ՀՅԴ-ի պատմության կարևոր էջերից մեկը:

ԱՄԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՉԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Առեմախոսությունը քննարկվել և պաշտպանության է երաշխավորվել Խ. Աբովյանի անվան ՀԴՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի կողմից: Առեմախոսության հիմնադրույթներն ու եզրակացությունները հրատարակվել են հեղինակի 7 հոդվածներում:

ԱՄԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿՈՈՒՑՎԱԾՔԸ և ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրությունը բաղկացած է ներածությունից, 3 գլուխներից՝ 12 ենթագլուխներով, եզրակացությունից, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից: Աշխատանքի ընդհանուր ծավալը կազմում է համակարգչային 187 էջ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅԱՆ մեջ հիմնավորել են թեմայի արդիականությունը, նպատակն ու խնդիրները, գիտական նորույթն ու գործնական նշանակությունը, ներկայացել են հիմնահարցի ուսումնասիրվածության աստիճանը և օգտագործված աղբյուրները:

ԱՂԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽԸ՝ «ՌՈՍՏՈՄԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԻՍԿԱԿԱՆ 80-90-ԱՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ», բաղկացած է 4 ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլխում «Հեղափոխական պայքարի առաջին փորձերը», բազմաթիվ փաստերի ուսումնասիրության հիման վրա ներկայացրել ենք Ռոստոմի մանկության և պատանեկության շրջանը:

Ստեփան Գրիգորի Չորյանը /Ռոստոմ/³² ծնվել է 1867թ. հունվարի 18-ին Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառի Ցղնա /Չամանաք/ գյուղում : Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի ծխական դպրոցում, որն ավարտելուց հետո՝ 1886 թ. Ստեփանն ընդունվեց Վարշավայից ոչ հեռու գտնվող Նովո-Ալեքսանդրիայի գյուղատնտեսական ճեմարանը:

1887 թվականին Ռոստոմն ընդունվել է Պետրոպոլսի գյուղատնտեսական ակադեմիա³³: 1889 թվականին Մոսկվայում տեղի ունեցավ հայ ուսանողների համագումար: Նրա աշխատանքներին չմասնակցած Պետրոպոլսի գյուղատնտեսական ակադեմիայի մի խումբ հայ ուսանողներ՝ Վարդգես Քաջազունին /Հովհ. Քաջազունու մեծ եղբայրը/, Մարտին Շաթիրյանը և Ստեփան Չորյանը սկսեցին մտածել համառուսական հեղափոխական շարժումից առանձնանալու մասին: Նրանք ցանկանում էին պայքար սկսել հայկական հարցի

³² Ստեփան Չորյանը իր քաղաքական գործունեության ընթացքում հանդես է եկել բազմաթիվ կեղծամուցներով կամ ազգանուններով՝ Ռոստոմ, Քոթոթ, Աբրահամյանց, Փափազյան, Գրիգորյան, Գասպարյան, Ռոստոմյան և այլն: Սակայն դրանցից Ռոստոմ կեղծանունը այնպես է միաձուլվել նրա կյանքի ու գործունեության հետ, որ ՀՅԴ-ի պատմության մեջ Ստեփան Չորյանը հաստատվել ու սերունդների հիշողության մեջ մնացել է իբրև Ռոստոմ:

³³ Տարագիր, Հայր Աբրահամի մասին, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1933, N 1, էջ 78:

լուծման համար: 1890 թ. ստեղծվեց Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցությունը: Ռոստոմն ամբողջ թափով մխրձվեց ազգային-ազատագրական պայքարի մեջ:

Երրորդ ենթազվյալում «Ռոստոմի դերը ՀՀԴ ձևավորման գործում», լուսաբանվել է Ռոստոմի ակտիվ գործունեությունը ՀՀԴ ներսում՝ 1890-ականների սկզբներին: Փաստերը ցույց են տալիս, որ չնայած Ռոստոմը անմիջականորեն չի մասնակցել Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության հիմնադիր ժողովներին, բայց զաղտնի կերպով կապ է պահպանել նրա մասնակիցների, մասնավորապես՝ Խաչատուր Սալումյանի հետ³⁴:

Նորաստեղծ ՀՀԴ-ն աստիճանաբար փորձում էր ընդլայնել իր գործունեությունը, տեղական կառույցներ ստեղծել Պարսկաստանում (Իրան) և Արևմտյան Հայաստանում: Ռոստոմն անենաակտիվ մասնակցությունն ունեցավ այդ գործին՝ փորձելով Ատրպատականը դարձնել Անդրկովկասի ու Արևմտյան Հայաստանի միջև կապող օղակ: Իր գործունեության իրական նպատակները քողարկելու համար Ռոստոմը Թավրիզում դարձավ Թեմական դպրոցի ուսուցիչ: 1892 թ. աշնանը՝ ՀՀԴ առաջին ընդհանուր ժողովից հետո, Ռոստոմը Քր. Միքայելյանի ու Ս. Չավարյանի հետ միասին շարունակեց ՀՀԴ առաջին ծրագրի մշակման գործը: Դրա համար անհրաժեշտ էր գրել մաս ներածական մաս՝ ընդհանուր տեսություն: ՀՀԴ-ի համար այդ կարևոր փաստաթղթի՝ ընդհանուր տեսությունը գրելու գործը բաժին ընկավ Ռոստոմին: Թիֆլիսում «Դրոշակի» առաջին երկու համարների տպագրությունից հետո նրա տառերը տեղափոխվել էին Ռումինիայի Գալաց քաղաքը: Քր. Միքայելյանը Բեսարաբիայից՝ իր աքսորի վայրից, մեկնել էր Ռումինիա և կազմակերպել «Դրոշակի» երրորդ համարի տպագրությունը: Նրա Թիֆլիս վերադառնալուց և առաջին ընդհանուր ժողովին մասնակցելուց հետո անհրաժեշտ էր շարունակել այդ գործը: Ռումինիայից տեղեկություններ էին ստացվում, որ «Դրոշակի» տպարանը վտանգված է և կարող է ընկնել ոստիկանության ձեռքը: Տպարանը փրկելու համար Քր. Միքայելյանի ընտրությունը կանգ առավ Ռոստոմի թեկնածության վրա: Վերջինս ոչ միայն կարողացավ տպարանը տեղափոխել Ժնև, այլև դարձավ «Դրոշակի» կանոնավոր տպագրության կազմակերպիչն ու նախաձեռնողը: ՀՀԴ կազմակերպության ձևավորման ու ամրապնդման, «Դրոշակի» տպագրության և առաջին ծրագրի մշակման համար Ռոստոմի կատարած աշխատանքները այնքան ծանրակշիռ էին, որ նա իրավամբ դարձավ այդ կուսակցության երեք հիմնադիրներից մեկը:

Երրորդ ենթազվյալից վերնագրված է «Գործունեությունը 1894-1896 թթ. համիրյան ջարդերի շրջանում»:

1894 թ. նոյեմբերին Ռոստոմը պարսկահայատակ Վրթանես Փափազյանի անձնագրով ժամանեց Բուխարեստ: 1894թ. դեկտեմբերի 2(14)-ին³⁵ Ռոստոմը ձերբակալվեց ռումինական ոստիկանության կողմից. կարճ ժամանակ անց Ռոստոմն արդեն ազատ էր արձակվել: 1895 թ. գարնանը Ռոստոմը կրկին Շվեյցարիայում էր, ուսումնասիրում էր տեղում արտադրվող հրացանների ու ատրճանակների տարբեր

³⁴ Խուրիդյան Գ., Զ.Յ. Դաշնակցության ծնունդը, Եր., 2000, էջ 92-93:

³⁵ ՀԱԱ, ֆ.Коллекция- 3, СА /Поступление/-89, ф. 17, оп. 2, д. 46/1001/, л. 15-16.

տեսակները և հավաքում նրանց կատալոգները: Նա նպատակ ուներ մտնել Արևմտյան Հայաստան: 1895 թ. ամռանը մեկնեց Կարին:

1895 թ. հոկտեմբերի 18-ին սկսվեց Կարինի կուտորածը, որի մասին Ռոստոմը «Դրոշակին» ուղարկում է «Նամակ Կարինից»³⁶ թղթակցությունը: Կարնո ջարդերի անմիջական ազդեցության տակ օրեր անց Ռոստոմը գրել է «Մահմեդական ամբոխի դերը»³⁷ և «Ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը եւ Դաշնակցութեան խմբերը»³⁸ հոդվածներում:

Հաջորդ ենթազխում «Ռոստոմը Բուլղարիայում. ՀՅԴ-ի և բուլղար հեղափոխականների համագործակցությունը» ներկայացվել է Ռոստոմի գործունեությունը Բուլղարիայում, որտեղ նա ժամանել էր ոչ միայն Արևմտյան Բյուրոյի ներկայացուցչի իր պարտականությունները կատարելու, այլև որոշակի քաղաքական ծրագիր իրագործելու համար: Նախատեսվում էր. «1. Ունենալ սեփական մամուլ, 2. Բանալ մասնաւոր վարժարան, 3. Ջարկ տալ գեղարուեստին, 4. Կազմել դաշնակցական երիտասարդներու խումբեր, 5. Պուլկարահայութիւնը սիրցնել պուլկար ժողովուրդին եւ կառավարութեան՝ ամրացնելով անոր դիրքը զանազան տնտեսական ու քաղաքական ոտնձգութիւններու դէմ»³⁹: Ռոստոմի ուսերին էին ընկել նաև Բալկանյան թերակղզում որպէս ՀՅԴ գործիչ հաստատված Գարեգին Նաժակի հետ կապեր հաստատելու հարցերը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՉԼՈՒՄԸ «ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՈՒ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈՒՄԻՅՅՈՒՆՆԵՐԸ և ՌՈՍՏՈՄԸ», բաղկացած է 4 ենթազխումներից:

Առաջին ենթազխում «Անդրկովկասի հայության իրավունքների պաշտպանը» անդրադարձել ենք Ռոստոմի գործունեությանն Անդրկովկասում, որտեղ ծավալվում էր «Փոթորիկի» գործը: «Փոթորիկ» խմբի անդամ էր նաև Ռոստոմը և իր ամբողջ շեանդը ի սպաս էր դնում այդ գործին: 1904 թ. հունիսին Ռոստոմը գործի է անցնում Ժնևում, սակայն ուշադրության կենտրոնում է պահում Անդրկովկասը: Նա կռահում էր, որ Անդրկովկասում հասունացող իրադարձությունները շատ կարևոր նշանակություն են ունենալու հայ ժողովրդի ճակատագրի համար: Մի կողմից՝ 1905 թ. հունվարին Ռուսաստանում սկսված հեղափոխությունը, մյուս կողմից՝ 1905 թ. փետրվարին տեղի ունեցած Բաքվի հայության կոտորածը, ՀՅԴ-ին կանգնեցրել էին մարտավարության փոփոխության հարցի առջև, հիմնականում այս հարցերի շուրջն էր կազմվել 1905 թ. ապրիլին հրավիրված ՀՅԴ «խորհրդի» օրակարգը, որին ներկա էին երկու Բյուրոների և պատասխանատու մարմինների ներկայացուցիչները:

Հիմնական հարցը «Կովկասյան խմբի» քննարկումն էր: ՀՅԴ խորհուրդն ընդունեց Ռոստոմի կազմած բանաձևը, ըստ որի անհրաժեշտ էր համարվում մինչև նոր ընդհանուր ժողովի հրավիրումը Անդրկովկասում գործունեության նոր ծրագիր ունենալ: Այս բանաձևի հիմնական գաղափարը հետևյալն էր. «Կովկասեան շարժման հարցում ինքնապաշտպանութեան շրջանից անցնել բուն յեղափոխական գործունեութեան, մշակել ծրագիր՝ համաձայն Կովկասեան Ռայոնական ժողովում

³⁶ «Դրոշակ», 1895, 15 դեկտեմբերի, N 21, էջ 3-4:

³⁷ «Դրոշակ», Ժնև, 1896, 10 փետրվար, N 5, էջ 33-35, 20 փետրվար, N 6, էջ 41-42:

³⁸ «Դրոշակ», Ժնև, 1896, N 6, էջ 43-44:

³⁹ Մազմանեան Վ., Յուշեր Ռոստոմի մասին, «Ռոստոմ: մահուան վաթսուամեակին առթիւ», Պեյրուք, 1979, էջ 225:

արտայայտուած տրամադրութեան, ուղարկել դաշնակցական կովկասեան մարմիններին՝ ժամանակավորապէս ղեկավարուելու այդ ծրագրով, թողնելով նրա վերջնական հաստատումը առաջիկայ ընդհանուր ժողովին»⁴⁰: Այս բանաձևը «Նախագիծ կովկասեան գործունեութեան» փաստաթղթի հետ հրապարակվեց Արևմտյան Բյուրոյի կողմից՝ 1905 թ. հունիսին:

«Հայ-թաթարական կռիվների հորձանուտում» վերնագիրը կրող **երկրորդ ենթազվիտում** ներկայացվել է Ռոստոմի գործունեությունը 1905 թ. Անդրկովկասում բռնկված հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում: Հասկանալով, որ կովկասյան թաթարներն Օսմանյան Թուրքիայի դրոմամբ պատրաստվում են իրականացնել արևելահայության բնաջնջման վաղորոք մշակված ծրագիրը, Ռոստոմը զորաշարժի ենթարկեց ողջ կազմակերպությունը: Հասկանալով պահի լրջությունը՝ 1905թ. մայիսի 18-ին, ժնկից՝ ՅՅԴ Ամերիկայի կենտրոնական կոմիտեին գրած նամակում. «Կովկասի հայութիւնը կանգնած է մեծ վտանգի առաջ: Եթէ ժամանակին նա չկազմակերպուի եւ չզիմուի, նա կը ջարդուի սոսկալի կերպով»⁴¹, - նախագգուշացնում էր Ռոստոմը:

Դադարեցնելով Արևմտյան Բյուրոյի անդամի պարտականությունների կատարումը՝ նա 1905 թ. ամռանը շտապ մեկնեց Բաքու /Ոսկանապատ/, որտեղ կազմեց մի հստակ ծրագիր, ինչն էլ հետագայում իր արտացոլումը գտավ նրա հեղինակած «Գաւառի կազմակերպութիւնը»⁴² գրության մեջ: Հայ-թաթարական կռիվների վճռորոշ ճակատներում Ռոստոմի խաղացած հսկայական ներդրումը էլ ավելի ամրապնդեց նրա հեղինակությունը կուսակցության ներսում:

Երրորդ ենթազվիտում՝ «Ռոստոմի առանցքային դերը ՅՅԴ միասնության պահպանման գործում», ներկայացրել ենք ՅՅԴ ներսում ստեղծված նոր իրավիճակը՝ կապված եկեղեցական գույքի բռնագրավման դեմ պայքարի, ռուսական առաջին հեղափոխության և հայ-թաթարական կռիվների հետ: ՅՅԴ-ն ժողովրդին լայնորեն ներգրավում էր մի կողմից՝ ցարիզմի դեմ պայքարի, մյուս կողմից՝ արևելահայության ինքնապաշտպանության գործի մեջ: Դրա հետևանքով Անդրկովկասում գործող ՅՅԴ կառույցը դառնում էր ավելի բազմաշերտ և բազմամարդ:

Ստեղծված իրավիճակը Ռոստոմը բնորոշում էր որպէս «բաբելոնեան խառնարկութիւն»⁴³: 1907 թ. Սոցիալիստական ինտերնացիոնալի Շտուտգարտի կոնգրեսին ՅՅԴ-ի կողմից ներկայացված պաշտոնական տվյալներով, կուսակցությունն ուներ 165 հազար անդամ⁴⁴, տարբեր խնդիրներով, դրանք լուծելու տարբեր ուղիներով, ինչպէս նաև՝ տարբեր հավակնություններով: Այս իրավիճակից դուրս գալու համար Ռոստոմը գտնում էր, որ անհրաժեշտ է կուսակցությունը տարանջատել Ձիմվորական խորհուրդներից: Ըստ Ռոստոմի, կուսակցությունը պետք է իր ձեռքում պահեր միայն քաղաքական ղեկավարությունը:

⁴⁰ Նիւթեր ՅՅ Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Բ, էջ 230:

⁴¹ Ռոստոմ: Նամականի. մահուան ութունամեակին առթիւ, Պէյրուք, 1999, էջ 388:

⁴² Նիւթեր ՅՅ Դաշնակցութեան պատմութեան համար, Գաւառի կազմակերպութիւնը, հ. Ե, Պէյրուք, 2007, էջ 392, նաև «Ռոստոմ: Նամականի. մահուան ութունամեակին առթիւ», Պէյրուք, 1999, էջ 400:

⁴³ Նիւթեր ՅՅ Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. Բ, էջ 310:

⁴⁴ «Դրոշակ», ժնկ, 1907, N 9, էջ 137:

Ռոստոմը լուրջ ավանդ ներդրեց նաև ԶՅԴ երկրորդ կամ 1907 թ. ծրագրի ստեղծման մեջ: 1907 թ. ընդունված ԶՅԴ կանոնագրի հիմնական նորությունը դա Մեծ Զայաստանի ռայոնական ժողովի մասին դրույթն էր: Այսինքն՝ Արևելյան և Արևմտյան Բյուրոների ենթակայության տակ գտնվող կառույցներից առանձին ուրվագծվում էր Երկրի՝ Արևմտյան Զայաստանի ԶՅԴ կազմակերպությունը: Արևմտյան Զայաստանում դաշնակցական կառույցը իր առանձին ռայոնական ժողովի հրավիրման միջոցով կարող էր Երկրի շուրջը ԶՅԴ-ի և ողջ հայ ժողովրդի ուժերի կենտրոնացման հիմքը դառնալ:

Չորրորդ ենթագլխում «Ռոստոմի քաղաքական դերակատարությունը 1905-1911 թթ. իրանական հեղափոխության մեջ», քննարկվել է Թավրիզի 1908-1909 թթ. ապստամբության մեջ Ռոստոմի խաղացած կարևոր դերը: ԶՅԴ ղեկավարությունը հույսեր էր փայփայում, որ Իրանում սկսված հեղափոխությունը ու արդեն 1907 թ. Օսմանյան կայսրության թուրք ազգաբնակչության շրջանում ծայր առած հակասութանական հուզումները, Արևելքի «արթնացման» սկիզբը կարող են դառնալ:

1908 թ. հունիսին սկսված և մինչև 1909 թ. ապրիլի 16-ը տևած Թավրիզի ապստամբության օրերին Ռոստոմի ծավալած լայն ու բազմաբնույթ քաղաքական գործունեության մասին պահպանվել են վկայություններ, գրվել են մեծ թվով հիշողություններ, ինչպես նաև առանձին ուսումնասիրություններ⁴⁵:

ԵՐՈՐԴ՝ «ՌՈՍՏՈՄԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1910-1919 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ»

ԳԼՈՒԽԸ բաղկացած է չորս ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլուխը վերնագրված է «Գործունեությունը Կարինում՝ առաջին աշխարհամարտի նախօրեին»: 1908 թ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած իրադարձությունների ընթացքում Ռոստոմը զբաղված էր Իրանում ծավալվող հեղափոխության նկատմամբ կուսակցության վերաբերմունքը ճշտելով և նրան մասնակցելով: 1910 թ. ամռանը⁴⁶ Ռոստոմը ժամանեց Կարին:

Նա շարունակեց Զայաստանի Բյուրոյի ներկայացուցչի իր պարտականությունների կատարումը մինչև 1914 թ. սեպտեմբերի վերջերը, երբ թուրքական բանակի արևելյան գլխավոր հենակետը հանդիսացող Էրզրումում

⁴⁵ Տես Եգանեան Խ., Ռոստոմը /Մի էջ նրա Պարսկաստանում ունեցած գործունեությունից/, «Դրոշակ», Փարիզ, 1926, N 8-10, էջ 252-253: Տես նաև՝ «Ռոստոմ: Նամականի. մահուան վաթսուներեակն առթիւ», Պէյրուս, 1979, էջ 253-254: Տես նաև՝ Դազար, Մի էջ Թավրիզի կեանքից, «Դրոշակ», Փարիզ, 1979, N 1-2, էջ 22: Նույնը տես «Ռոստոմ: Նամականի. մահուան վաթսուներեակն առթիւ», Պէյրուս, 1979, էջ 255: Տես նաև՝ Պանիրեան Զ., «Զ.Յ. Դաշնակցությունը եւ պարսկական շարժումը», «Դրոշակ», Փարիզ, 1926, N 11-12, էջ 357-360, 1927, N 3, էջ 82-88: Տես նաև՝ Էլմար Յ., Զ.Յ.Դաշնակցությունը եւ պարսից սահմանադրական շարժումը, «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1952, նո. 1-4: Տես նաև՝ Էլմար Յ., Ռոստոմի ջերմ մասնակցությունը պարսկական սահմանադրութեան, «Եփրեմ», Թեհրան, Հրատարակություն Թեհրանի Հայոց թեմական խորհրդի, 1964, էջ 129-145:

⁴⁶ Իրականությանը չի համապատասխանում Օ. Ճգնավորյանի պնդումն այն մասին, որ Ռոստոմը Կարին է ժամանել միայն 1910թ. աշնանը՝ Հովման Դավթյանի, բժիշկ Սերոբյանի և Գրիգոր Սյունիի ընկերակցությամբ: Տես ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 16, գ. 11, թ. 105, քանի որ արդեն նույն թվականի ամռանից Ռոստոմը Կարինից բազմաթիվ նամակներ է ուղարկել ԶՅԴ նշանավոր գործիչներին՝ պահանջելով անցնել Երկրի տարբեր գավառները:

սկսվեց զորահավաքը: Դրանից հետո նրա մնալը Կարինում անիմաստ էր ու վտանգավոր՝ նախ և առաջ հենց տեղի դաշնակցականների համար, որոնք համաձայն ՀՅԴ 8-րդ ընդհանուր ժողովի որոշման՝ պետք է չխուսափեին իրենց զինվորական պարտականության կատարումից:

«Ցեղասպանության ենթարկվող արևմտահայությանն օգնության հասնելու փորձերը» ենթազխում անդրադարձել ենք Կարինից՝ ժնն Ռոստոմի ճանապարհորդության մանրամասներին: 1915 թվականի հունվարի վերջերին Ռոստոմը ժնկից մեկնեց Լոնդոն: Նրա նպատակն էր բանակցություններ վարել բրիտանական բանակի կազմում հայ կամավորականներից բաղկացած զորաջոկատ ստեղծելու հարցով: 1915 թ. գարնանը Ռոստոմը Կովկասյան ռազմաճակատում էր:

1915 թ. հունիսին նամակ է գրում ժնն, որտեղ ամփոփում է վանի հերոսամարտի արդյունքները: Նա եզրակացնում էր. «Սա մի փորձ է, քննութիւն, թէ արդեօք հայերը ընդունակ կը լինե՞ն կառավարելու երկիրը»⁴⁷:

Երրորդ ենթազխում՝ «Ռոստոմի գործունեությունը 1917 թ. ռուսական հեղափոխությունների շրջանում» անդրադարձել ենք 1917 թ. փետրվարին Ռուսաստանում տեղի ունեցած բուրժուադեմոկրատական հեղափոխության նկատմամբ Ռոստոմի ունեցած վերաբերմունքին: Ի թիվս դաշնակցական այլ գործիչների, Ռոստոմը չէր կարող չողջունել ցարական բռնապետության տապալումը: Սակայն, մյուս կողմից նա զգաստության կոչեր էր հղում իր երիտասարդ ընկերներին, որոնք խիստ ոգևորությամբ էին համակվել: Այդ ամենը իր արտահայտությունը գտավ 1917 թ. ապրիլի 6-ին տեղի ունեցած ՀՅԴ ռայոնական ժողովում, որտեղ նա հանդես եկավ հակիրճ, բայց բովանդակալից ճառով⁴⁸:

Յուրեղանքերից հեղաշրջումից հետո ՀՅԴ-ն պատրաստ էր համագործակցել Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունների հետ: Դրա վկայությունն էր Ռոստոմի ակտիվ մասնակցությունը «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի ստեղծման գործին: Սակայն, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ստորագրումից հետո, ինչպես նշում է Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, ճակատը արդեն Կովկաս պիտի փոխադրվեր, և այս անգամ թուրքերը պիտի կռվեին Բրեստ-Լիտովսկի շնորհած տարածքները յուրացնելու⁴⁹:

Չորրորդ ենթազխույթը կրում է «Ռոստոմի դերը Բաքվի հերոսամարտում» վերնագիրը: 1918 թ. ստեղծված ծանր իրավիճակում Ռոստոմը հաստատվում է Բաքվում:

Ատենախոսության մեջ մանրամասնորեն քննել ենք Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդին 1918 թ. մարտի 3-ին Ռոստոմի ներկայացրած առաջարկները, որոնք պահպանվել են Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի քարտուղար Ռուբեն Դարբինյանի /Արտաշես Չիլինգարյան/ հուշերում: Նա ակտիվորեն համագործակցում էր Կոմունայի ղեկավար Ստ. Շահումյանի հետ՝ առաջ բերելով վերջինիս խոր հարգանքը:

⁴⁷ Ռոստոմ: Նամականի, մահուան ութսունամեակին առթիւ, Պէյրուք, 1999, էջ 627:

⁴⁸ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, 6 ապրիլի, տես նաև՝ Ռոստոմի ճառը, «Ռոստոմ. մահուան վաթսունամեակին առթիւ», Պէյրուք, 1979, էջ 73:

⁴⁹ Hovannisian R; Armenia on the Road to Independence, 1918, Los Angeles, Berkley, London, 1967, p. 137.

Այդ օրերին ակնածանքով լցված բազմաթիվ խոսքեր գրվեցին Ռոստոմի մասին՝ ՀՀԴ գործիչների և անգամ՝ նրա հակառակորդների կողմից: Հաջորդ տասնամյակների ընթացքում, կուսակցության ներսում աննկատ ձևով ստեղծվեց Ռոստոմի պաշտանունը և նրան ընդօրինակելու, նմանվելու ինքնաբերական ծագումը: Ռոստոմը դարձավ յուրահատուկ չափանիշ՝ դաշնակցականների համար:

ՎԵՐՋԱԲԱՆՈՒՄ հանրագումարի են բերվում ատենախոսության արդյունքները, որոնք հանգեցնում են հետևյալ եզրակացություններին.

- Ռոստոմը լինելով ՀՀԴ հիմնադիրներից մեկը, տարիներ շարունակ հանդիսացել է այդ կուսակցության և նրա միջոցով՝ հայ ազգային-ազատագրական շարժման յուրահատուկ «անտեսանելի շարժիչը»:

- Ռոստոմը այն բացառիկ անհատներից էր, ով կարողանում էր նրբանկատորեն հաղթահարել ազգային հոգեբանության մեջ առկա՝ սեփական տեսակետը առաջ մղելու բարդույթը: Նա, իր նախածեռնությունը այնպես էր մատուցում ավելի անփորձ, բայց խիստ պատվախնդիր գործընկերներին, որպեսզի վերջիններս այն ընկալեն որպես հենց իրենց տեսակետ ու նախածեռնություն և ամբողջ եռանդով լծվեն դրա իրականացմանը՝ իր փառքն ու պատիվը հոժարական գիջելով ընկերներին:

- Ռոստոմ-հեղափոխականի ու ազգային գործչի անենաբնորոշ հատկանիշը անսահման եռանդը, համառությունն ու անկտորուն կամքն էր: Ռոստոմը այն գործիչներից էր, ով հստակորեն հասկանում էր, որ թեև օտար երկրների և ուժերի աջակցությունը ցանկալի է, բայց վճռական պահին անհրաժեշտ է հույսը սեփական ուժերի վրա դնել: Նա նույն գաղափարներով էր դաստիարակում ՀՀԴ գործիչների նոր սերնդին: Պատահական չէ, որ հենց Ռոստոմի ծեռքի տակ աճեցին սեփական ուժերին ապավինած և 1915-1918 թթ. ականառու դերակատարություն ունեցած ՀՀԴ ականավոր գործիչներ Արամ Մանուկյանը, Դրաստամատ Կանայանը և ուրիշներ:

- Ռոստոմը այն անհատներից մեկն էր, ով չէր տառապում գաղափարախոսական տարածայնությունները բացարձակացնելու բարդույթով: Նա հարկ եղած դեպքում համագործակցում էր ՀՀԴ գաղափարախոսությանը օտար և անգամ հակադիր սկզբունքներով առաջնորդվող ուժերի ու գործիչների հետ, համազգային նպատակները և առաջին հերթին՝ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պահպանման խնդիրը բարձր դասելով բոլոր տեսակի տարածայնություններից:

- Ռոստոմը Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության ակտիվ գործիչը դարձավ 1890 թ. աշմանը: Նա, դրսևորելով կազմակերպական արտակարգ ունակություններ, իր ձեռքը վերցրեց Թիֆլիսում դաշնակցական խմբերի ձևավորման, զենքի ու զինամթերքի հայթայթման և գաղտնի պայմաններում «Դրոշակի» տպագրությունը կազմակերպելու գործը:

- Ռոստոմը ՀՀԴ առաջին ընդհանուր ժողովի հրավիրման և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը միատարր հեղափոխական ու սոցիալիստական կուսակցություն դարձնելու համար 1891-1892 թթ. ծավալված պայքարի գործուն մասնակիցն էր: Ժնևում Ռոստոմը ձևավորեց «Դրոշակին» աշխատակցող հայ ուսանողների կայուն շրջանակ, կազմեց ՀՀԴ առաջին ընդհանուր ժողովում ընդունված «բուն ծրագրի» ընդհանուր տեսությունը և ողջ փաստաթուղթը տպագրեց «Դրոշակի» 1894 թ. օգոստոս-սեպտեմբերյան համարներում: Ռոստոմը ՀՀԴ ծրագրի

ընդհանուր տեսության մեջ ձեռնարկեց մի համարձակ փորձ. նա մարքսիստական աշխարհայեցողության առանձին տարրերը փորձեց համապատասխանեցնել հայ իրականության պահանջմունքներին և ազգային-ազատագրական պայքարի խնդիրներին::

Ռոստոմը ձևավորեց Արևմտյան Հայաստանում կանոնավոր կերպով գործող ՀՅԴ կազմակերպական ցանցը, սահմանեց նրա գործունեության հիմնական, առանցքային սկզբունքները, որոնք ուղեցույց դարձան կուսակցության գործիչների համար:

- Ճիշտ գնահատելով արևմտահայության ներուժը, Ռոստոմը հանդես եկավ օսմանահպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների հետ լայն համագործակցություն սկսելու առաջարկությամբ: Երկրորդ ընդհանուր ժողովից հետո՝ 1899թ. ապրիլին, Ռոստոմը որպես Արևմտյան Բյուրոյի անդամ մեկնեց Բուլղարիա, իսկ քիչ անց իր ընտանիքով հաստատվեց Ֆիլիպե քաղաքում՝ դառնալով Մակեդոնիայի ազատագրության և Բուլղարիայի հետ վերամիավորման համար պայքարող Ներքին մակեդոնական հեղափոխական կազմակերպության և ՀՅԴ-ի կապերն ու հարաբերություններն ապահովող գործիչը:

- Ռոստոմի անմիջական ջանքերով էր, որ 1901 թ. մարտի վերջերին - ապրիլի սկզբներին Բուլղարիայի Ֆիլիպե քաղաքում կազմակերպվեց ՀՅԴ Կամքը ներկայացնող մարմնի ժողովը, որը հետևելով բուլղար հեղափոխականների օրինակին, ձեռնարկեց բռնի հանգանակության՝ «Փոթորիկի» գործը: Ռոստոմն ընտրվել էր «Փոթորիկ» մարմնի անդամ, բայց միայն 1902 թ. սեպտեմբերին կարողացավ հասնել Անդրկովկաս և անցնել իր պարտականությունների կատարմանը:

- Ռոստոմը դարձավ ՀՅԴ-ի կողմից կազմակերպված Անդրկովկասի հայության դիմադրական շարժման առաջնորդը, երբ 1903թ. հունիսի 12-ին ցարական կառավարության կողմից հրապարակվեց Հայ առաքելական եկեղեցու գույքի և ունեցվածքի բռնագրավման մասին օրենքը: 1903 թ. օգոստոսին նա «Հայկական ինքնապաշտպանության կեդրոնական կոմիտեի» անունից մեկնեց Էջմիածին ու հանդիպեց կաթողիկոս Մ. Խրիմյանի հետ, ինչը խթանեց սկիզբ առած շարժման ծավալմանը, որի ճնշման տակ ցարիզմն ի վերջո, տեղի տվեց:

- 1905թ. ապրիլին ժնկուն կայացավ ՀՅԴ Խորհրդի նիստը, որտեղ Ռոստոմը ներկայացրեց զեկուցում, որի հիման վրա ընդունվեց «Կովկասահայ խնդիր» բանաձևը և այն հիմնավորող «Նախագիծ կովկասեան գործունեութեան» փաստաթուղթը: Դրանք հրապարակվեցին Արևմտյան Բյուրոյի կողմից 1905 թ. հունիսին և դարձան Անդրկովկասում ՀՅԴ հեղափոխական գործունեության սկիզբն ազդարարող առաջին փաստաթղթերը, իսկ նրանց հեղինակ Ռոստոմը՝ կուսակցության նոր, սոցիալիստական քաղաքականության հիմնադիրը:

Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին ՀՅԴ կազմակերպության ներսում առաջ եկան գաղափարական տարբեր հոսանքներ, որոնց համախմբելու համար Ռոստոմը առաջ քաշեց կուսակցության ընդհանուր ժողովի հրավիրման և նոր ծրագրի ընդունման խնդիրը: Ռոստոմը գիտակցում էր, որ միայն նոր ծրագիրը թույլ կտա անցյալում թողնել սկիզբ առած սուր բանավեճերը: Իսկ 1907 թ. փետրվարին սկսված ՀՅԴ 4-րդ ընդհանուր ժողովի ընթացքում կարողացավ իրականացնել գրեթե հակադիր տեսակետներով հանդես եկող հակամախաօժական-ազգայնականների ու

«անջատական»-սոցիալիստների համախմբումն ու հաշտեցումը: Անխախտ մնացին Անդրկովկասում ՅՅԴ որդեգրած սոցիալիստական քաղաքականության սկզբունքները, միաժամանակ պահպանելով նաև հավատարմությունը՝ արևմտահայերի ազատագրության խնդրին:

- 1905թ. փետրվարին սկսված հայ-թաթարական կռիվներում Անդրկովկասի հայության հաղթանակի ապահովման համար կարևոր նշանակություն ունեցան դեռևս Շվեյցարիայում Ռոստոմի ձեռնարկած նախապատրաստական աշխատանքները՝ զենքի ու զինամթերքի նոր խմբաքանակների հայթայթման համար: Նա ամբողջացրեց Բաքվում սկսած իր աշխատանքները և Ղարաբաղի օրինակով ստեղծեց ողջ երկրամասի հայության ինքնապաշտպանության միասնական համակարգի իր ուրվագիծը: Ռոստոմի «Գաւառի կազմակերպութիւնը» գրությունը հանդիսանում էր այդ համակարգի հստակ պատկերը: Ռոստոմի մշակած ու կյանքի մեջ կիրառված այդ համակարգը դիմացավ կյանքի քննությանը և ապահովեց ՅՅԴ կազմակերպության շուրջը համախմբված հայության հաղթանակը՝ Ելիզավետպոլի նահանգում և ողջ Անդրկովկասում:

- 1905-1911 թվականներին Ռոստոմը և ողջ ՅՅԴ-ն մասնակցություն ունեցան Իրանում ծավալված հեղափոխական շարժանը: Ռոստոմը հանդիսանում էր իրանական հեղափոխությանն ակտիվորեն մասնակցելու քաղաքական նախաձեռնության հեղինակը:

- Թերահավատությանը վերաբերվելով մեծ տերությունների աջակցության հնարավորությանը և ՅՅԴ-երիտթուրքեր համագործակցությանը՝ Ռոստոմը նպատակ էր դրել ՅՅԴ աշխատանքների ծանրության կենտրոնը տեղափոխել Արևմտյան Հայաստան: Նրա ջանքերի շնորհիվ նախ 1913 թ. կայացած ՅՅԴ 7-րդ ընդհանուր ժողովը որոշեց ստեղծել Հայաստանի Բյուրո, իսկ 8-րդ ընդհանուր ժողովի որոշմամբ վերացվեց Արևմտյան Բյուրոն, Կ. Պոլիսը դրվեց Հայաստանի Բյուրոյի իրավասության տակ, որտեղ հաստատվելու էր Հայաստանի Բյուրոյի Կ. Պոլիսի հատվածը: Այսպիսով, Ռոստոմը հասավ իր նպատակին՝ ՅՅԴ-ն դարձավ հայաստանակենտրոն:

- Ռոստոմը հակասական տրամադրություններով դիմավորեց 1917թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը, քանի որ նրա համար ակնհայտ էր պատերազմի մեջ գտնվող Ռուսաստանի թուլացման վտանգը: Սակայն, ՅՅԴ մի շարք գործիչների բանակցությունները ժամանակավոր կառավարության տարբեր ներկայացուցիչների հետ խիստ հուսադրող ընթացք ձեռք բերեցին: Իսկ 1917 թ. դեկտեմբերի սկզբներին նա բանակցություններ էր վարում այս անգամ արդեն Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունների հետ:

- Ռոստոմին ամենևին էլ չչփոթեցրեց 1918թ. մայիսի վերջերին տեղի ունեցած Անդրկովկասի հանրապետությունների անկախացման փաստը: Նա դեմ դուրս եկավ Բաքուն Ադրբեջանին հանձնելու մասին Ադրբեջանի կառավարության կողմից Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդին ներկայացված պահանջին: Ըստ նրա, պետք էր պահպանել Բաքվում կուտակված ռազմական բռունցքը և շարունակել կռիվը՝ ժամանակ չափելու համար: Ռոստոմի տեսակետը հաղթեց ՅՅԴ Բաքվի կազմակերպության շրջանային ժողովում, և ռազմական գործողությունները սկսվեցին նոր թափով: Անգլիացիների հրավիրման հետևանքով Բաքվի պաշտպանությունը 2-3 ամսով երկարաձգվեց, որը ճակատագրական դեր խաղաց

թուրք-ադրբեջանական ուժերի հետագա պլանների ձախողման գործում: Ռոստոմը Բաքվից էնգելի էր տեղափոխվել, որտեղից քայլեր էր ձեռնարկում հայկական ուժերը Պետրովսկում կուտակելու և թուրքական բանակի հետագա առաջխաղացումը կաշկանդելու համար:

- Ռոստոմը 1918թ. նոյեմբերի 5-ին Պարսկաստանի Ղազվին քաղաքից գրում է իր վերջին նամակը արտասահմանի դաշնակցականներին, ուր ներկայացնում է Հայաստանի վերաշինության ու պաշտպանության հստակ ծրագիր և հիմնավորում Երևանում ՀՀԴ նոր ընդհանուր ժողովի հրավիրման առաջարկը:

Այսպիսով, Ռոստոմի բազմաթվանդակ գործունեությունը փաստում է, որ ազգային միասնական պայքարի արդյունքում կարելի է հասնել առաջադրված խնդիրների լուծմանը: Իր հետևողական և ակտիվ մասնակցությամբ Ռոստոմ-հեղափոխականը և Ռոստոմ-ազգային գործիչը լուրջ դերակատարություն է ունեցել 19-րդ դարի վերջերի ու 20-րդ դարի սկզբների հայ ազգային-ազատագրական պայքարի մեջ ու Հայաստանի առաջին Հանրապետության ձևավորման գործընթացում:

Ատենախոսության հիմնադրույթները ներկայացվում են հետևյալ հրապարակումներում՝

1. Եղյան Ս., Ռոստոմի գործունեությունը Բաքվում, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ-ի գիտական աշխատանքների ժողովածու, հ. 2, Երևան, 2002, էջ 32-36:

2. Եղյան Ս., Ռոստոմի դերը ՀՀԴ միասնության պահպանման գործում (1905-1907 թթ.), Բանբեր Հայաստանի արխիվների, նո. 2, Երևան, 2005, էջ 187-193:

3. Եղյան Ս., Ռոստոմի համագործակցությունը բուլղար հեղափոխականների հետ /1894-1902 թթ./, «Կանթեղ» գիտական հոդվածների ժողովածու 1/26/, Երևան, 2006, էջ 230-237:

4. Եղյան Ս., Ռոստոմի քաղաքական դերակատարությունը 1905-1911 թթ. իրանական հեղափոխության մեջ, «Իրան Նամե», հատոր 40, Երևան, 2005, էջ 11-18:

5. Եղյան Ս., Ռոստոմի դերը Ղարաբաղի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում, «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում», 1-2, Ստեփանակերտ, 2006, էջ 93-100:

6. Եղյան Ս., Ռոստոմի դերը ՀՀԴ ձևավորման գործում, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ պրոֆեսորադասախոսական անձնակազմի, ասպիրանտների, հայցորդների և գիտաշխատողների 53-րդ գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2008, էջ 237-240:

7. Եղյան Ս., Ռոստոմի գործունեությունը Կարինում առաջին աշխարհամարտի նախօրեին /1910-1914 թթ./, Հայ հեղափոխական Ղազնակցության հիմնադրման 115 և 120-ամյակներին նվիրված գիտաժողովների նյութեր, Երևան, 2011, էջ 28-38:

ЕГЯН МАРИАМ ЕРВАНДОВНА

РОСТОМ (СТЕПАН ЗОРЬЯН): ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 "История Армении".

Защита состоится 16-го марта 2012 г. в 14⁰⁰, на заседании специализированного совета 004 при Институте Истории Национальной Академии Наук Республики Армения (0019, г. Ереван, проспект Маршала Баграмяна 24/4).

РЕЗЮМЕ

На основе архивных материалов, сборников документов, а также научной литературы в диссертации впервые делается попытка всесторонне, научно и обоснованно представить жизнь и деятельность, видного национально-политического деятеля конца XIX и начала XX веков - Ростом (Степана Зорьяна 1867-1919 гг.). Его деятельность является своеобразной хронографией как его партии, так и истории армянского народа данной эпохи. Исследовать первое тридцатилетие деятельности АРФД в армянском национально-освободительном движении без учета огромного личного вклада Ростом в данный период трудно.

Путем беспристрастного историко-критического анализа систематизируются и обобщаются различные точки зрения, мнения и подходы в историографии по проблемам изученной темы. Рассматриваются также вопросы, которые по тем или иным причинам оставались вне поля зрения исследователей.

Историографической базой диссертации являются труды досоветских, советских и постсоветских авторов, а также периодическая печать. Источниковедческой основой работы являются как архивные материалы, так и сборники документов.

Несмотря на различные исторические эпохи, в которых жили и создавали историки, в целом, в основных вопросах оценки темы прослеживаются научная преемственность и наследственность.

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и литературы.

В введении обосновывается актуальность темы, цель и задачи, научно-теоретическая новизна, хронологические рамки, практическое значение исследования, представлена степень изучения темы в армянской историографии.

В первой главе “Политическая деятельность Ростом в 80-90-ых годах XIX века” представлены детство и юность Ростом, дан анализ его роли в формировании АРФД, активная деятельность внутри партии в начале 1890-ых годов. Освещена его подпольная деятельность в период массовых гонений Абдула Гаида (1894-1896 гг.), а также детали сотрудничества АРФД с болгарскими революционерами в Болгарии, где Ростом вместе с обязанностями представителя Западного Бюро АРФД исполнял четкий политический план. Его непосредственными усилиями в конце марта 1901 г. в Филиппе была сформирована армянская община со всеми атрибутами.

Во второй главе “Русская и иранская революции и Ростом” представлены деятельность Ростом, как защитника прав армян в Закавказье, его участие в группе “Буря” (“Поторик”), а также его роль в создании документа “ Проект Кавказской деятельности”. Освещена также деятельность Ростом в период армяно-татарских столкновений в 1905-1906 гг., представлена его ключевая роль в сохранении целостности АРФД. В одной из подглав рассматривается политическая роль Ростом в иранской революции 1905-1911 гг., где он проявил себя талантливым дипломатом, ведущим переговоры с лидерами конституционализма в Иране, а также организатором героической обороны Тавриза в 1908-1909гг.

В третьей главе “Деятельность Ростом в 1910-1919 годах” освещена его работа в Карине накануне I Мировой войны, где он готовился к исполнению обязанностей инспектора национальных школ. Представлен его осторожный подход к русским революциям 1917 г., а также освещены попытки сотрудничества как с Временным, так и с Советским правительствами. Высоко оценивается его вклад в организацию Бакинского сражения, сыгравшего значительную роль в провале будущих планов турецко-азербайджанских сил.

В Заключении обобщаются основные выводы и положения, выносимые на защиту.

EGHYAN MARIAM E.

ROSTOM [STEPAN ZORYAN]: LIFE AND ACTIVITIES

Dissertation for the degree of the Doctor of History on the specialization "History of Armenia" 07.00.01.

The defense of the dissertation will be held on 16 March 2012, 14⁰⁰ at the session of the Specialized Council 044, by the Institute of History of National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Baghramyan Avenue 24/4).

SUMMARY

In the thesis an attempt to comprehensively, scientifically and reasonably introduce the life and activity of Rostom [Stepan Zoryan 1867-1919], the outstanding national-political figure of the end of the 19th and the beginning of the 20th century is made using the archive sources, collection of documents and scientific works. His activity is a very important source of studying Armenian History as well as his party's history. Rostom is a greatest national-political leader for his era. It is impossible to investigate the national-liberating movement and the first 30 years of the ARFD history without observing his great personal contribution.

Different points of view, opinions and approaches to the subject in historiography are systemized and summarized by means of unbiased historical and critical analyses. Some problems which are by some reason missed from the sight of the other researches are also considered.

The historiographic basis of the thesis are works of pre-soviet, soviet and post-soviet authors as well as periodical press. The basis of sources is archive materials and collection of documents.

In spite of the fact that the historians, who considered the problem lived and worked in different historical periods, on the whole, we can see scientific continuity and heredity when estimating the problem of the subject.

The thesis consists of Introduction, three chapters, Conclusion and Bibliography.

The Introduction includes the actuality of the subject, the aim and the goal, the scientific and theoretical novelty, the chronological frames and the practical significance of the investigation. The level of the subject being investigated among the Armenian historians is also shown.

In the first chapter titled “Rostom’s Activities in the 80-90s of the 19th century” analyzing different facts we introduce Rostom’s childhood and youth, his role and activity in the ARFD forming in the 1890s. We introduce his activity during the Armenian Massacres in 1894-1896, as well as ARFD collaboration with Bulgarian revolutionaries in Bulgaria, where Rostom in addition to his duties of the Western Bureau representative had an aim to carry out exact political problem. His own efforts late in March 1901 in Phillippe an Armenian Community was formed.

The second chapter is titled “The Russian and Iranian Revolutions and Rostom”, where we discuss Rostom’s activities in the Transcaucasia. Here he acted as Armenians’ right defender. We introduce his participation in the “Storm” (“Potorik”), as well as his role in publishing “The Project of Acting in Caucasus” paper. We also introduce Rostom’s activities during the conflicts between the Armenians and Tatars in 1905-1906. We also discuss his crucial part in preventing ARFD from breakup. We also spread light on Rostom’s political role in the Iranian revolution (1905-1911), where he showed his talent at diplomacy leading negotiations with the leader of Constitutional movement and organizing the heroic defence of Tavriz in 1908-1909.

The third chapter is called “Rostom’s activity in 1910-1919”, where we introduce his activity in Karin (Erzurum) before the beginning of the World War I. Here he led the preparation work of acting as an inspector of national schools. We introduce his cautious attitude to Russian revolutions in 1917 as well as attempts of collaboration with provisional and Soviet government. We also spread light and highly estimate his contribution in organizing of Baku Battle, which had a great influence on crushing the plans of Turkish and Azerbaijan forces.

The Conclusion summarizes the basic conclusions and propositions, which will be put to consideration.